

Lamia Karim. **Castoffs of Capital: Work and Love among Garment Workers in Bangladesh.** University of Minnesota Press. 2022. 256 pages

עמליה סער*

ספרה של למיה כרים *Castoffs of Capital: Work and Love among Garment Workers in Bangladesh* הוא אתנוגרפיה של החצר האחורית של תעשיית האופנה העולמית. באמצעות מארג עשיר וצפוף של סיפורים ותיאורים, כרים טוֹנה תמונה של חייהן, חלומותיהן ורגשותיהן של הפועלות שמקיימות את התעשייה עד שב"זקנתן", כלומר כשהן מגיעות לגיל 35 או 40, כשעיניהן נחלשות והריאות שלהן נגמרות, הן מושלכות ממנה לטובת צעירות חדשות ואופטימיות שנכנסות אליה במקומן.

בארבעים השנים האחרונות התחולל בנגלדש מהפך. ממדינה כושלת ולמודת אסונות, שנזקקה לסיוע בינלאומי קבוע, היא הפכה לאחת משלוש היצרניות המובילות של בגדים לתעשיית האופנה העולמית. הצמיחה הכלכלית שהמדינה עברה מאז סוף שנות השבעים היא פנומנלית – ההכנסה לנפש גדלה פי 15 ושיעורי העוני והילודה צנחו דרמטית, "והכול בוכות הנשים", כפי שמנהיגיה אוהבים להדגיש (עמ' 54). הנשים נוהרות במספרים עצומים אל העיר הגדולה מהכפרים, שבהם רובן עובדות ללא שכר בחקלאות המשפחתית או פותחות עסקים זעירים שאין להם באמת אופק כלכלי. בעיר, הן חולמות, תוכלנה להשאיר מאחור את העוני ואת הפיקוח הפטריארכלי, ולהפוך לחלק מהמעמד הבינוני. תהיה להן הכנסה עצמאית. הן תוכלנה להתלבש יפה, לבחור להן בן זוג מודרני ולהעניק לילדיהן את מה שלא היה להן. המשיכה של הנשים לערים איננה ספונטנית. היא תולדה של התפנית הניאו-ליברלית של בנגלדש, שנשענה על שני מהלכים משלימים. ראשית, מאז שנות השמונים, במסגרת הפרטת התעשייה, המדינה מעניקה סובסידיות מפליגות לבעלי הון לצורך הקמת מפעלים חדשים; מגזר זה הפך לימים לבינלאומי וכיום פועלים בו גם משקיעים זרים מסין, מהודו ומקוריאה הדרומית. שנית, המדינה וגופי הפיתוח הבינלאומיים שתמכו בה החלו בעידוד אגרסיבי של נשים כפרייות לייצר הכנסה ולעבור מכלכלת קיום לכלכלת מזומנים. כאן התפתחו שני נתיבים עיקריים. האחד הוא מיקרו-מימון (microfinance): בנקים בינלאומיים, בשילוב עם המדינה, החלו להעניק לנשים הלוואות קטנות לפתיחת עסקים זעירים. רעיון זה, שנולד בבנגלדש כביוזמתו של בנק גרמין (שמייסדו מוחמד יונס זכה לימים בפרס נובל לשלום), הפך לימים לאסטרטגיה המובילה של תעשיית הפיתוח הבינלאומית למאבק בעוני. הנתיב השני הוא תעשיית הטקסטיל. ספרה הראשון של כרים, *Microfinance and Its Discontents: Women and Debt in Bangladesh* (2011), הוקדש לתעשיית המיקרו-מימון והראה באופן אתנוגרפי שבפועל, למרות היומרה ל"העצמה", מרבית הנשים שולקחות את הלוואות שוקעות בחובות שהולכים ומעמיקים. ספרה החדש מוקדש לנתיב המשלים של השתלבות הנשים במפעלי הטקסטיל.

* פרופ' עמליה סער, החוג לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

תעשיית הטקסטיל, כפי שרובנו זוכרות באשמה בכל פעם שאנחנו קונות בגד חדש וזול, היא נצלנית באופן קיצוני. היא גם מתקיימת בתנאי עבודה רעועים ומסכני חיים. ואכן, כרים מתארת תנאי עבודה ומגורים קשים ומציגה סטטיסטיקות מחרידות. משנות האלפיים בלבד נרשמו יותר מ-3000 מקרי מוות משרפה - המקרה המפורסם ביותר, שאירע באפריל 2013, הוא ההתמוטטות של בניין בן שמונה קומות במפעל Rana Plaza שהביאה למותן של 1,134 נשים ולפציעתן של 2,500 נוספות. מאז אמנם נחתמו אמנות בין המדינה למעסיקים ואכן חל שיפור בתנאי העבודה, אך עדיין נותרו חורים עצומים ברשת הביטחון של הפועלות. התעשייה ממשיכה להעסיק ילדות, להלין שכר, לדרוש שעות עבודה ארוכות מדי בתנאי תברואה לא הולמים, ולקיים ערוצים אחוריים (מפעלים נסתרים או רישומים כפולים שמסתירים משמרות לילה) כדי לעמוד בביקוש של רשתות האופנה, שאינו יודע שובעה. ולמרות זאת, הספר בכלל מתמקד באהבה.

דווקא מפני שהדימוי של פועלות הטקסטיל כקורבנות חזק כל כך בתודעה הגלובלית, כרים שואפת לראות ולהראות אותן במלוא מורכבותן האנושית. לכן היא מתארת בהרחבה את חיי הפנאי של הפועלות, ובעיקר את חיי הרגש שלהן. הצעירות שבהן, הרווקות עדיין, מתענגות על היעדר הפיקוח הפטריארכלי ומשתמשות בהכנסה החדשה שלהן כדי להתפנק. הן קונות לעצמן בגדים יפים ומוצרי קוסמטיקה, ויוצאות יחד לבלות אחרי שעות העבודה. רענות ואופטימיות הן פוגשות גברים ששובים את ליבן, ומתאהבות בקלות. אבל אז הדברים נוטים להסתבך. שלא כמו בנישואין המסורתיים, שבהם מעורבת המשפחה המפקחת והמרסנת, במקרים אלו נשים רבות מגלות אחרי החתונה שלגבר יש למעשה אישה נוספת בכפר, או שהוא מהמר, מובטל או אלים. לעיתים הן יוזמות גירושין, כי הן מרגישות שמגיע להן טוב יותר; לעיתים הגבר נעלם בלי להשאיר קצה חוט, ומשום שהנישואין לא נרשמו כדין והמשפחה המורחבת נשארה בכפר, הן נותרות לבד עם ילדיהן, מה שמגביל מאוד את יכולתן להמשיך לעבוד. כך, האנונימיות האורבנית שמגבירה את הרומנטיקה בתחילת הדרך פועלת כבומרנג בהמשכה.

הראיונות של כרים מתמקדים בנשים ה"מבוגרות", אלה שעברו את גיל 40 והושלכו לגורלן אחרי שבריאותן ניזוקה מכדי שיוכלו להמשיך להועיל למפעל. מה גרם להן, היא שואלת, לעזוב כפרים קטנים שבהן הייתה להן משפחה ורשת ביטחון ולעבור לעיר הגדולה, האנונימית, המזוהמת והמסוכנת? מה משך אותן לשם? האם היה זה רק כסף, או חלום לחיות אחרת? אילו תשוקות הניעו אותן, ומה קרה לתשוקות הללו בשנים שבהן עבדו בתעשייה? כדי לענות על השאלות האלה היא משתמשת בתיאוריה הפמיניסטית על טיפול-דאגה (care) ואהבה. "עבור כל פועלות הטקסטיל שפגשתי, צעירות ומבוגרות כאחת, החיים הרגשיים - טיפול, אהבה, חיבה - היו מרכיב חיוני של חייהן" (עמ' 31). שוב ושוב לאורך הספר היא מדגישה שבתוך הדיכוי והניצול הקפיטליסטי, אהבה וכמיהה לאושר הם הרגש האחד שנתן משמעות לחיי הנשים שאיתן שוחחה. לדידן, גם אם התאכזבו, אהבה הייתה משהו שהיה שלהן באופן אינטימי, משהו שסביבו הן קיימו ריקוד אינסופי שנע בין אכזריות לאופטימיות. וכשהן מצפות לאהבה ולטיפול-דאגה, כרים מסבירה לנו, הן מתכוונות לכך במובן הרחב ביותר: הכרה של המדינה בהן כאזרחיות, אהבה ממשפחתן וקבלתן ככנות משפחה מוערכות ומוכרות, כבוד מצד המעסיק שלהן כפועלות, וכמובן חיבה וטיפול-דאגה מהבעל או המאהב. בכל תחומי הרגש האלה, הנשים שראיינה לא קיבלו את מה

שקיוו לו. היסטוריות החיים שלהן רצופות באובדן, בבגידה, בנטישה. ולמרות הכול, הן ממשיכות לשאוף לייצר לעצמן חיים שיש בהם משמעות.

לטענתה של כרים, בתוך הניצול המתמשך, היחס הלא אנושי של בעלי המפעלים, המוסר הכפול של הגברים בחייהן וההתנשאות החברתית הכללית כלפיהן כנשים עניות שחיות רחוק מהמשפחה ומוסריותן מוטלת בספק, הכמיהה הבלתי מתפשרת של פועלות הטקסטיל לאהבה ול-care מפתחת אצלן זהות מתקוממת. אך בניגוד להנחה שאליה עשויה להוביל אותנו החשיבה המרקסיסטית, זהות מתקוממת זו אינה מיתרגמת בהכרח לתנועת פועלות רחבה – גם מפני שאין בבנגלדש תנועת עובדים חזקה, וגם מפני שהפועלות בכלל מסרבות לראות את עצמן כ"פועלות". מה שהן באמת רוצות הוא לדמיין שכאשר עזבו את הכפרים ועברו העירה הן הפכו להיות חלק מהמעמד הבינוני, זהות שמקושרת למכובדות ולחיי נוחות. באופן אירוני, ארגוני הפועלים השמאלניים שמנסים לשפר את תנאי עבודתן אינם מסוגלים להכיר בכמיהה הזאת. הם רואים בהן פועלות מנוצלות ולא מעבר לכך, בשעה שהן עצמן מתעקשות לחשוב על עצמן כעל סובייקטיות מורכבות למרות העליבות הגדולה של חייהן. כך יוצא שהפוטנציאל לפוליטיקה רדיקלית משתבש, וכשהן "מזדקנות" הן נותרות זרוקות ומרוקנות ממשאבים, מבריאות, מזוגיות ומהזדמנויות, בשוליהן של ערים ברוטליות ובלי המעגל של המשפחה המורחבת שהותירו מאחור, בכפרים. ומאחר שבשלב הזה אין להן חסכוניות מפני שהגברים שהתאהבו בהם נעלמו מזמן מחייהן ומחיי ילדיהן, ובהיעדר קצבת פנסיה או ביטוח בריאות, הן הופכות לעובדות ניקיון, או פותחות דוכני מיץ או ירקות בצידי הדרכים. חלקן חוזרות לכפר, למשפחת המוצא, שגם במשך שנותיהן הארוכות בעיר הן בדרך כלל לא ניתקו איתה את הקשרים. אבל בגלל העוני החריף, לא תמיד יש להן שם מקום פיזי לחזור אליו או מקור הכנסה לשאוב ממנו. עבור חלקן, החזרה לכפר נחוות ככישלון צורב אחרי השנים שבהן התאמצו לפתח לעצמן זהות אורבנית.

אם כן, הספר עוסק במחזור החיים של פועלות הטקסטיל שלכודות בין הפטריארכיה ובין ההון הגלובלי, בין השאיפות שלהן לחיים טובים יותר ובין הניצול הקפיטליסטי, בין כמיהתן לרומנטיקה ובין הבגידה של הגברים שבהם הן מתאהבות. הוא עוסק בהיעדר הריבונות שלהן על חייהן, אבל בעיקר הוא עוסק בהשבת אנושיותן וכבודן. את זאת הוא עושה דרך הכרה בכך שכמו כל בני האדם, גם הן שואפות לאהוב ולהיות נאהבות, וכמו כל בני האדם, השאיפה לאושר היא המנוע שבאמצעותו הן מעצבות את חייהן ומדמיינות את עתידן. בכך מצטרף הספר למסורת מפוארת של אתנוגרפיות פמיניסטיות על נשים בשולי הכלכלה העולמית, שחושפות את מנגנוני הניצול והדה-הומניזציה הדורסניים שהן לכודות בתוכם בלי לוותר על תיעודן כסובייקטיות מורכבות. בהקשר זה מעניין לציין שכרים מתחברת לתיאוריה הפמיניסטית על care באופן מקורי: היא הופכת את כיוון ההתבוננות, ובמקום לבחון עבודת טיפול של נשים היא בוחנת את רצונן וזכותן לכך שיטפלו בהן. הקשר תיאורטי נוסף שחשוב לציין הוא שהתמקדותה באהבה ובדאגה מתכתבת ישירות עם העיסוק המוגבר ברגשות ובכינותן סובייקט בסוציולוגיה-אנתרופולוגיה של המודרניות המאוחרת. וגם כאן יש טוויסט: בניגוד לרוב הספרות על התפנית הרגשית-הסובייקטיבית, העוסקת בחברות הצפון העשיר והשבע, כרים מפנה את הזרקור לרגשות ולכינותן הסובייקט של מי שבדמיון הגלובלי מגלמות בעיקר מצבים של הישרדות. היא אמנם אינה החוקרת היחידה שעושה זאת, אך ספרה בהחלט תורם למאמץ המצטבר להסטת משקל הכובד התיאורטי מהצפון הגלובלי אל מה שמכונה "הדרום".